

POST- ENDÜSTRİYEL SÜREÇTE ENDÜSTRİYEL SİSTEMDE ORTAYA ÇIKAN DEĞİŞMELER

Osman ŞİMŞEK

G.Ü.İ.İ.B.F.

Çal. Eko. ve End. İlş. Böl.

Arş. Görv.

Teknik anlamı ile endüstri ilişkiler sistemi kavramı; istihdam ilişkilerini yönlendiren ve yöneten ilkeler, değerler, normlar, kurumlar ve uygulamaların çok yönlü etkileşimleri çerçevesinde oluşan bir sistemi ifade etmektedir. Bu sistemi etkileyen başlıca üç temel unsur vardır.⁽¹⁾ Bunlar emek piyasası, kurumsal kuvvetlerin sisteme tesiri ve sosyolojik güçlerin etkileri olarak belirtilir.

Endüstri ilişkiler sistemini etkileyen ilk unsur olan emek piyasasında, iş piyasasının genel arz-talep dengelerini oluşturan pazar güçlerinin öncelikle ilk sırada olduğu kabul edilir. Endüstri ilişkiler sistemine etki eden ikinci unsurun ise kurumsal kuvvetler olarak ifade edilen sendikalar, şirketler ve hükümet gibi çeşitli organizasyonların karşılıklı etkileşimleridir.⁽²⁾ Üçüncü unsur ise; aile yapıları, sınıf, kültür, gelenek ve ayrımcılık gibi faktörlerin oluşturduğu sosyolojik belirleyici unsurlar bir yandan sisteme katılan birey ve grupların tercih ve isteklerini, diğer yandan da iş piyasasındaki hareketliliği etkilemektedir.

Endüstri ilişkiler sisteminde, son dönemlerdeki gelişmeler, bu sistemde post endüstriyel sürece doğru "değişme" olgusunu ortaya çıkarmıştır. "Değişme" bir halden başka bir hale geçiş ya da önceki durum veya davranıştan farklılaşma biçimi olarak tanımlanabilir. Değişmede önemli olan bir sistemin şekil veya muhteva itibarıyla bir halden başka bir hale geçmesidir. Doğada, toplumda, insanda ve kültürde meydana gelen başkalaşmalar, değişme olarak nitelendirilir.⁽³⁾ Değişme tanımından da anlaşılacağı üzere, gelecekselden endüstri toplumu sürecine geçiş bir değişme olup, bu değişme sadece Batı Avrupa toplumlarında başlayan bir yapısal değişimi ortaya çıkarmış ve bu yapısal durumun üzerine inşa edilen yeni bir değişme hareketi ise post endüstriyel sürecin daha önceki değişmelerden farkı, önemi bütün dünyayı etkilemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışmada; endüstri toplumundaki endüstri ilişkiler sistemini oluşturan parametrelerin, post endüstri toplumunda ortaya çıkan yeni endüstri ilişkiler sistemi içinde ne tür değişmelere yol açtıkları incelenmeye çalışılacaktır.

s.59 (1) KURTULMUŞ, Numan: **Sanayi Ötesi Dönüşüm**, İz Yayıncılık, İstanbul 1996,

(2) KURTULMUŞ, Numan: **a.g.e.**, s.60

(3) KIZILÇELİK, Sezgin-ERJEN, Yaşar: **Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü**, Gökso Matbaası, Konya 1992, s.102

I. ENDÜSTRİ TOPLUMU İLE İLGİLİ KURAMLAR

Endüstri toplumu kavramı Saint Simon'a kadar götürülebilir. Saint Simon'un düşünceleri ile daha yakın dönemdeki bilim adamlarının pek çoğunun kuramı ile süreklilik olduğu söylenebilir.⁽⁴⁾ Sanayi toplumu fikirleri arasında ilintili olarak pek çok düşünürün ileri sürdüğü görüşler aşağıda tartışılmaktadır. Bu düşünürlerden birisi olan Giddens'in görüşleri şöyle özetlenebilir:

1. Modern dünyada görülen en önemli değişimler dizisi geleneksel toplumdan, makine üretimine ve mal mübadelesine dayalı "sanayi toplumu-na" geçişle ilişkilidir. Pek çok yazar, "gelenek" ve "modernlik" kavramlarını toplumdan topluma değişen biçimlerde bir arada bulunabileceğini belirtmişlerdir.

2. Geleneksel toplumdan modern (sanayi) toplumuna geçişi tarihte ilerlemeci bir hareket olarak belirtilir. Sanayi toplumlarındaki çatışma ve gerilimler inkar edilmemekle beraber, bu olumsuzluklar endüstri düzeninin olumlu yanları ile dengelenebildiği söylenebilir. Sanayi toplumu, aristokrat ya da eşraf ile avam kesimi arasındaki belirgin toplumsal ayrımların katı biçimlerinin çözüldüğü bir toplumdur. Aynı zamanda bu toplumda fırsat eşitliğinin mevcut olduğu da söylenebilir.

3. 19.yüzyıl ve 20.yüzyılın başlarında Batı Avrupa'da görülen sınıf çatışmaları, tarımsal yapıdan sanayi yapısına geçişte yaşanan sıkıntıların sonucu olarak değerlendirilir. Sanayi toplumunda "sınıf çatışmasının kurumlaşması" kavramı öne çıkmaktadır. Sanayi toplumunun oluşturduğu ilk dönemlerde sınıf çatışmaları çok şiddetli ve sınıflar arası münasebetler gerilimli olmaktaydı. Bu şiddetli çatışma ve gerilimler sanayide kabul edilmiş toplu sözleşme biçimlerinin yerleşmesi ile önemli ölçüde ortadan kaldırılmıştır. Böylece oy verme, siyasal parti kurma hakkı gibi pek çok siyasal vatandaşlık hakları, bu çatışma ve gerilimin sonucunda ortaya çıkmıştır.

4. Liberal demokratik devletin ortaya çıkışı, geleneksellikten modernliğe geçişe yardımcı olan temel bir unsurdur. Giddens'a göre pek çok yazar, bu devlet biçiminin sanayi toplumlarının yayılmasıyla beraber gözlemlendiğini varsaymak eğilimindedir. Buna karşın bazı başka yazarlar ise liberal demokratik devletin farklı özelliklerinin farkında olup, modern devletin toplumsal değişmelerde anahtar bir rol oynadığını iddia ederek böyle bir bakış açısını eleştirmişlerdir.

(4) GIDDENS, Anthony: **Sosyoloji, Eleştirel Bir Yaklaşım**, 2.Baskı, Birey Yayıncılık, İstanbul 1994, s.37

5. Sanayi toplumu kuramının savunucuları, nerede mevcut olursa olsun, endüstri düzeni için ortak bir temelin bulunduğunu kabul etmek eğiliminde olmuşlardır. Bu düşünce, Clarck Kerr ve arkadaşları tarafından savunulmuştur. Kerr'in "yaklaşma" kuramına göre, sanayi toplumları birbirlerinden ne kadar farklı olsalar da, temel kurumları bakımından gittikçe zorunlu bir benzeşmeye sürükleyen "sanayileşme mantığı" denen bir olgu ortaya çıkar. Geleneklerin kalıntıları kayıp oldukça, toplumlar ne kadar çok sanayileşirlerse o kadar çok benzerler. Clarck Kerr'in "yaklaşma" kuramına karşın Bendix gibi pek çok yazar modern toplumlarda gelenekçilik ve modernliğin birbiriyle kaynaştığı değişik biçimlere rastlamanın mümkün olduğunu vurgulayarak, Kerr'in yaklaşma kuramını eleştirir.

Giddens endüstriyel toplumların belirgin ortak özelliklerinin mevcut olduğunu iddia eden yazarların olduğunu, dahası endüstri toplumlarının böylesi ortak niteliklerinin, bu toplumların radikal dönüşümlere uğramalarını engelleyen özellikleri olduğunu söylemektedir. Max Weber'i izleyen pek çok yazar, "büyük ölçekli kuruluş"un modern toplumların zorunlu bir niteliği olduğunu ve bunun belirli evrensel ilkelerinin bulunduğunu iddia etmektedirler.

6. Sanayi toplum kavramı ile dünyadaki sanayileşmemiş toplumlar yönünden "modernleşme kuramı" ile çoğu kez yakın bir ilişki kurulagelmıştır. Ancak sanayi toplumunun orijin olarak Batı kültüründe şekillenmemiş olan kurumları ihtiva etmesi ve endüstrileşme sürecinde diğer toplumların, Batıdan bazı yönlerden farklı olacağı kabul edilmektedir.⁽⁵⁾

Sanayi toplumu kuramına "Sanayi Toplumunda Sınıf ve Sınıf Çatışması" adlı eseri ile katkı sağlayan Dahrendorf'a göre endüstriyel üretim geçici bir boy olmayıp, belki de sonsuza kadar devam edecek bir süreç olarak belirtmektedir. Dahrendorf "sanayileşme"yi malların fabrikalarda veya benzeri yerlerde makine aracılığıyla üretilmesi olarak ifade etmekte olup, buna bağlı olarak da sanayi toplumunu, endüstrileşmenin hakim olduğu ekonomik kurumlaşmanın gerçekleştiği toplum olarak ifade etmektedir.⁽⁶⁾

Dahrendorf'un ortaya koyduğu kuramda sanayi toplumu, çok sayıda uyumsuzluk ve anlaşmaların bir arada bulunduğu farklılaşma toplumudur. Uyumsuzluklar, politika ve iktisat kurumsal düzeninin içinde yer alır. Buna ilaveten toplumsal hareketliliğin gelişmesiyle, fırsat eşitliğinin yaygınlaşmasının olabilirliği sözkonusudur. Yine Dahrendorf'un kuramında sanayi toplumları, içlerinde birbirlerinden farklı gruplaşmalar (gruplar) arasında

(5) GIDDENS, A.: a.g.e., s.41

(6) GIDDENS, A.: a.g.e., s.42

servet ve güç bakımından önemli farklılıkların bulunduğu için eşitliğe dayalı toplumlar değildirler. Ancak toplum içinde daha üst seviyelere çıkmak isteyen bireylerin önüne pek çok fırsatlar çıkma ihtimali bulunmaktadır. Bu noktada eğitim olgusu devreye girmektedir. Dahrendorf'a göre bir sanayi toplumunda eğitim sistemindeki başarı veya başarısızlık bireylerin toplumsal mevkilerini belirleyen en önemli bir unsurdur. Bundan dolayı "sosyal hareketlilik" sanayi toplum yapısındaki hayati unsurlardan birisi olmaktadır.⁽⁷⁾ Dahrendorf bu noktada Durkheim'in kişinin doğal yeteneğine bağlı olan "iç eşitsizlik" ve toplumsal yapıdan kaynaklanan "dış eşitsizlik" tanımlamalarına paralel düşmektedir.

Dahrendorf "Sanayideki Çatışma" incelemesinde 19.yüzyıl ile 20.yüzyıl ortalarındaki sanayideki çatışma konusunu incelemektedir. Dahrendorf'a göre bugün endüstride "kurumsal ayırım" gerçekleştiğinden dolayı şirket sahipleri ve kontrol mekanizması birbirinden ayrıldığından dolayı sanayi çatışmaları eski döneme göre daha azalmıştır. Bu çerçevede Dahrendorf "kurumsal ayırım" görüşünü ortaya koymaktadır.⁽⁸⁾

Raymond Aron ise bir sanayi toplumunun birbirlerine benzemeyen beş ayrı özelliğinin olduğunu belirtir. Aron'a göre ilk esas girişimin (teşebbüsün) ev ekonomisinden, yani aileden ayrılmasıdır. İşyerini artık evden uzaklaşarak fabrika ve tesislerin taşındığı yeni bir ortam görmekteyiz. İkinci özellik ise, sanayi toplumu orijinal işbölümü modelini getirmiştir. İşbölümü, modern endüstri toplumlarının belirgin özelliğidir. Raymond Aron'a göre üçüncüsü, endüstri toplumunda bir sermaye birikiminin mevcudiyeti gerekmektedir. Sanayi medeniyeti sermayenin çoğalması için her işçiyi, önemli bir sermaye üzerinde çalışmaya zorlar.⁽⁹⁾ Sanayi toplumu kavramından kalkınma ekonomisi kavramı çıkarılabilir. Bu nedenle, Marx'ın "biriktiriniz, biriktiriniz, bu Peygamber yasasıdır" ifadesi kendini göstermektedir. Marx, bunu kapitalist toplumu anlatmak için ileri sürmektedir. Fakat sermaye birikimi günümüzde yalnızca kapitalist toplumları kapsamamaktadır. Marx, kapitalizmi hem bir ekonomik girişim modeli, hem de diğer kurumların bu ekonomik yapılanma modeliyle ilişki içinde olduğunu düşündüğünden, kapitalizmi bir toplum tipi olarak kabul ediyor. Bu yüzden Marx "endüstri toplumu"ndan çok "kapitalist toplum" ile ilgilenmiştir.⁽¹⁰⁾ Oysa kapitalizm; özel sermaye mülkiyeti ile mülksüz ücretli emek arasındaki ilişki ekseninde yoğunlaşmış bir meta üretim sistemidir. Bu ilişki bir sınıf sisteminin temelini oluşturur.

(7) GIDDENS, A.: **a.g.e.**, s.45

(8) WALLACE, Ruth A., WOLF, Alison: **Contemporary Sociological Theory: Continuing the Classical Tradition**, Prentice Hall, Inc., Second Edition, Englewood Cliffs, New Jersey, America 1986, s.120

(9) ARON, Raymond: **Sanayi Toplumu**, Dergah Yayınları, Çev. E. GÜRSOY, İstanbul 1978, s.77-78

(10) GIDDENS, A.: **a.g.e.**, s.47

Endüstriyalizmin temel özelliği ise, cansız maddi güç kaynaklarının mal üretiminde kullanımıdır. Makinalar bu üretim sürecinde belirgin bir görev üstlenir. Endüstriyalizm insan etkinliğinin, makinelerin, hammadde ve ürün girdi ve çıktılarının eşgüdümü için üretimin belli esaslara göre toplumsal örgütlenmesini ileri sürer. Bu tanımlamadan hareketle kapitalist toplum, endüstri toplumunun ayrı bir alt türü olarak kabul edilebilir. (11)

Aron, endüstri toplumlarını tanımlayan dördüncü özelliği ise, rasyo-nellik olarak belirler. Beşinci özelliği de sanayi girişimleri kavramından çıkarılabilir. Bu da işçinin çalışma alanında kendini tamamen işe vermesidir. Bu durum ise üretim araçlarının mülkiyet konusunu ortaya çıkarır. (12)

1.2. Endüstri Toplumlarının Özellikleri

Geleneksel toplum yapısından endüstri toplum yapısına geçişte kuşkusuz teknolojik gelişme belirgin bir rol oynasa da, bu değişimin kaynağında toplumsal kültür yapısı bulunmaktadır.

1.2.1. Geleneksel Kültürden Endüstri Toplumuna Geçiş

Sanayi toplumunun sosyal sorunları, endüstri öncesi (geleneksel) toplumdan farklı olup, toplumsal düzeni radikal biçimde değiştirecek niteliktedir.

Endüstri toplumu haline geçiş ve iktisadi gelişme, bir önceki toplum tipi ile sanayileşme sürecinin kaçınılmaz sonuçları arasında karşılıklı etkileşim oluşturmaktadır. Sanayileşme sürecinin her aşamasında ücretli kesim ile sermayedar arasında pek çok çatışma ve uzlaşmalar olagelmıştır.

Endüstri sistemi, işçilerin yüksek vasıf ve mesleki bilgiyle donanmalarını gerektirmektedir. Vasıflı işgücü sanayileşmenin temel dinamiğini oluşturmaktadır. Bundan dolayı vasıflı ve mesleki uzmanlığa haiz işgücü meydana getirmek, sanayileşen toplumların öncelikli meselelerinden birini teşkil etmektedir.

Endüstri toplumlarında bilim ve teknik dinamiktir. Üretilen mal ve üretim metotlarında sürekli ve hızlı değişimler olmakta, böylece bu yeni gelişmelere uyum sağlayacak vasıflılık hali önceki döneme göre farklılık gösterecektir. Böyle bir dinamik süreçte gelişmelerden, değişmelerden kopmak için, işgücünün devamlı eğitimi ve yeniden eğitimi mecburiyet halini almaktadır. Bu süreç, iş ve meslek açısından "hareketlilik" ile ileri derecede coğrafi ve sosyal hareketliliği de beraberinde getirmektedir.

(11) GIDDENS, Anthony: **Modernliğin Sonuçları**, Çev.: Ersin KUŞDİL, 2.Bası, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998, s.60

(12) TÜRKDOĞAN, Orhan: **Sanayi Sosyolojisi, Türkiye'nin Sanayileşmesi Dün-Bugün-Yarın**, Töre Yayınları, No: 54, Ankara 1981, s.24

Endüstri toplumu "açık bir toplumdur" yargısına varılabilir. Yine bu toplumda çekirdek aile tipi belirgin olarak öne çıkmakta, bu da ailenin fonksiyonunu sınırlamaktadır. Aile şirketlerinden çok, profesyonel yöneticiler şirket idaresinde hakim olmuşlardır.

Endüstri sistemi, çalışma saatlerini de değiştirmiştir. Sanayi toplumu teknoloji ağırlıklı bir toplum ve tüketim esaslı bir zihniyet kurgulaması nedeniyle, bazı sanayi dallarında üretim yapma ihtiyacı doğmuştur. Endüstri toplumlarında teknik ve uzmanlaşma nedeniyle büyük örgütlere ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece büyük işletmelerde yönetenlerle-yönetilenler arasında işbirliği ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu toplum yapısında mal ve hizmetler üretimi genellikle büyük firmaların kontrolündedir. Endüstri sisteminin yürüyebilmesi için bu firmalardaki yöneticilerle işçiler arasındaki münasebetlerin düzenlenmesi ve kurallara bağlanması ihtiyacı kendini göstermiştir. Hiyerarşi kademelerindeki işçi ve yöneticilerin hak ve ödevlerinin belirtilmesi ihtiyacı vardır. Bu hak belirtmeleri; çalışma kuralları, ödüllendirme, disiplin, işten çıkarma, transfer, iş uyuşmazlıkları, terfi gibi pek çok sorunlarla ilgilidir.

Endüstri toplumlarında bireyleri ve grupları birbirine bağlayan, değer, inanç, fikir ortaklığını oluşturan kendine has "birlik ve uyum" bulunmaktadır. Endüstri toplumlarında bilim ve teknik bilgi önemli bir görev ifa etmekte, bilimsel bilgiyi sanayiye aktaran ve uygulayan bireyler, önemli gelir ve prestij kazanabilmektedir. (13)

Endüstri toplumunda modern kurumların yaygınlaşmasını sağlayan en önemli kurumsal öğelerden biri kapitalizm, diğeri ise ulus devlettir. Ulus devletler yönetsel güçlerini, geleneksel devletlerin yapabileceğinden çok daha etkili şekilde yoğunlaştırabilmiştir. Böylece, çok küçük endüstri toplumları bile toplumsal ve ekonomik kaynaklarını sanayileşme öncesi sistemlerin kullanabildiklerinin ilerisine taşıyabiliyorlardı. (14)

Sonuç itibarıyla geleneksel kültür, endüstrileşmeyi sınırlamaktadır. Fakat geleneksel kültür, toplumun sanayileşmeye geçişte başatlık eden faktörlerin niteliklerini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bunun sonucunda endüstrileşme veya modernleşme, önceki kültür üzerine sanki kendi kültürünü empoze eder bir tavır içindedir.

(13) EKİN, Nusret: **Endüstri İlişkileri**, 6.Baskı, Beta Basım Yayın, İstanbul 1994, s.18-19

(14) GIDDENS, A.: **a.g.e.**, s.65

1.2 .2 . Endüstri Toplumunda İşgücündeki Yapısal Değişmeler

Modern sanayi toplumunda, endüstrileşme sürecinin tabii bir sonucu olarak, işçi-işveren ilişkileri önem kazanmıştır. Bu ilişkinin toplu pazarlık düzenini belirleyici bir fonksiyonu vardır. Günümüzde Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki ülkelerin pek çoğunda işgücünün % 60 ile % 80'i arasındaki kesim, tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Geri kalan sınırlı bir kesim ise, hizmet sektöründe çalışmaktadır. Hizmet sektörlerinde en önemli istihdam kaynağı devlet memurluğu olup, bağımsız zanaat, seyyar satıcılık ve esnafılık ise diğer istihdam biçimleridir.

İşgücünün çok az bir kısmı imalat sanayiinde çalışmaktadır. Endüstrileşme ve iktisadi gelişmeye paralel olarak tarımda çalışanların sayısı, imalat sektöründe çalışanların lehine giderek gerilemekte ve aynı zaman dilimi içinde imalat sanayi de hizmet sektörü lehine giderek küçülmeye başlamaktadır.⁽¹⁵⁾

Endüstrileşmenin işgücü yapısına, dolayısıyla sanayi sistemine etkileri, özellikle işgücünün "statü" (meslekteki mevki) dağılışıda ortaya çıkmaktadır.

Günümüzde ülkeler nüfus sayımları Birleşmiş Milletlerin tavsiyeleri çerçevesinde işgücünü statü açısından dört değişik grupta toplamaktadır; bu gruplar bağımlılar (ücret ve maaş mukabili çalışanlar), işverenler, bağımsız çalışanlar ve ücretsiz aile yardımlarıdır. Endüstri devriminden bu yana, neredeyse bütün ülkelerde bağımlılar kesimi büyük bir hızla artmıştır. Sanayileşmenin dinamik sürecinde işgücünde bağımlıların nispi öneminin artmasının yanında buna ilaveten "beyaz yakalılar"ın da giderek önemi artmıştır. Gerçekte bağımlıların mavi ve beyaz yakalı ayırımında, süreç beyaz yakalıların lehine işlemiştir. Ancak sanayi toplumu sürecinde beyaz yakalıların durumu, sanayi ötesi toplumdaki pozisyonundan çok geridir. Sanayi ötesi toplumda beyaz yakalı kesim bilgi ile donanmış, işletmenin tekno-strüktür yapısının temel fonksiyonlarından birini oluşturur iken, sanayi toplumunda zaman içerisinde mavi yakalılar ile beyaz yakalılar arasındaki farklar giderek azalmış, hatta beyaz yakalı işçilerin önemli bir kısmı fabrika işçisine göre daha az ücret alır hale gelmiştir. Böylece beyaz yakalı işçilerin ilk ortaya çıktıkları döneme göre gelir avantajını kaybetmeye başlamışlardır. Diğer taraftan endüstri toplumunda büroda çalışma koşullarının teknolojiye bağlı olarak gelişmesi, beyaz yakalı kesimin buralarda yoğunlaşmasına neden olmuştur. Ancak buralarda yöneticilerle beyaz yakalılar arasında mesafe giderek açılmıştır.

(15) EKİN, Nusret a.g.e., s.22.

Endüstri toplumunda otomasyon teknolojilerinin iktisadi hayata tatbiki ile beyaz yakalı kesimin sayısında hızlı artışlara yol açtığı söylenebilir. Otomasyon teknolojileri sadece beyaz yakalı kesimi etkilemekle kalmayıp, bu süreçte fikir işçileri de artma eğilimi göstermiştir. Endüstri toplumu bir süreç olarak ele alınırsa, mekanizasyondan otomasyona geçişle, sanayi sektöründe hızlı üretim artışları görülürken, istihdamda nispi gerilemeye yol açtığı söylenebilir.

Sanayi toplumunda teknolojinin gelişmesi sonucu, ekonomik anlamda üretim kapasitesinin genişlemesi ve gelir seviyesinin artması gibi etkiler, işgücünün sektörel dağılımını etkilemiş ve buna bağlı olarak işgücünün hizmetler sektöründe istihdama yönelmesi gözlenir olmuştur. Bu duruma örnek vermek gerekirse, toptan-perakende ticaret, sağlık, eğitim ve başka profesyonel hizmetler, kamu yönetimi, günlük yaşamla ilgili özel hizmetler, güzellik salonları, turizm, eğlence, banka ve sigortacılık sahasındaki faaliyetler hızla genişlemiştir. Modernleşme süreci şehir ve şehir yaşantısını geliştirdiğinden, şehir ve modern yaşantısı maddi mallar tüketimine ilaveten hizmet sanayilerine karşı talepteki artışı hızlandırmış, profesyonel, teknik-büro ve yöneticilikle ilgili fikir işçileri istihdamı hızla artmıştır. Fikir işçilerinin yoğun olarak görüldüğü sektör, hizmetler sektörüdür. İleri bir ekonomide hizmetler sektörüne bağlı unsurlardaki gelişmeler, işbölümünü, rasyonalizasyonu, standartdizasyonu, koordinasyonu ve planlamanın gerekliliğini ortaya çıkarmış ve bu alanda da fikir işçilerinin istihdam edilme oranını yükseltmiştir. Yani bu teknolojik yapıda; mühendislik, yöneticilik, satış personeli, reklam ve ilan işlerinde çalışanlar, daktilo ve stenograflar, telefon operatörleri, her çeşit büro personeli kısaca fikir işçilerinin önemi ve sayısı giderek artmıştır.⁽¹⁶⁾

Sonuç itibariyle endüstri toplumu 18. yüzyıldan başlayıp, 20. Yüzyılın son 10-15 yılına kadar ki bir süreç olup, bu süreç de kendi içinde değişimlere uğramıştır. Ancak sanayi ötesi topluma geçiş noktasında veya bir başka deyişle endüstri toplumunun son döneminde gelinen nokta itibariyle, toplam işgücünün önemli bir kısmının "bağımlı" statüsünde çalışması ve bu bağımlı kesim içinde çeşitli unsurların etkisiyle fikir işçilerinin öneminin ve sayısının giderek artan bir noktaya gelmesi sonucunu doğurduğu söylenebilir.

1.2 .3. Endüstri Toplumunun Çalışma Hayatıyla İlgili Diğer Özellikleri

Endüstri toplumunda oluşan istihdamın sektörel dağılımı, işçilerin bağımlılığı, üretim ve gelir seviyesi durumları ve geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçişte karşılaşılan durumları incelemeye çalıştık.

(16) EKİN, Nusret: **a.g.e.**, s.28-29.

Sanayi toplumunda işçilerin işyerlerinde çalışmalarında kargaşayı ortadan kaldıracak çeşitli kurallar zaman içerisinde oluşmuştur. Örneğin üretim yöntemi, istihdam şartları, işçinin işyerinde belirli bir hiyerarşiye bağımlılığı gibi pek çok konuları düzenleyen kurallar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda sanayi işçisi kendisini bir normlar ağı içinde bulmaktadır. Sanayileşmenin ilk evrelerinde sanayi işçisi, sanayileşme ile kendisi arasında karmaşık bir düzen içinde bulunabilmektedir. Bu durum işçi-işveren çatışmasına yol açıp, işçilerin protesto halleri görülmüştür. Zamanla bu protestolar, teşkilatlı bir yapıyı ortaya çıkarmıştır. Böylece sendikalar çalışma hayatına girmiş ve endüstri toplumunda sendikalar, işletme yönetimi ve devlet ilişkilerinin düzenlenmesinde etkin rol oynamaya başlamışlardır.

Sanayi toplumu dinamik bir toplumsal yapıdır. Bu toplumda üretim yöntemleri, üretim cinsi, vasıflılık gibi konular sürekli bir değişim içerisindedir. Bütün bu hızlı değişimler kuşkusuz işgücünün

II. ENDÜSTRİ ÖTESİ TOPLUM

Endüstri toplumu 1990'lı yıllarla birlikte yerini yeni bir toplum yapısına bırakmıştır. Bu yeni toplum; post endüstriyel toplum, sanayi ötesi toplum, enformasyon toplumu (bilgi toplumu), hizmet ekonomisi gibi pek çok farklı isimler ile ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu yeni toplumda değişen endüstri ilişkileri sonucu, ekonomik karar birimleri ve organizasyonlar kendilerini yeniden tanımlama ve faaliyetlerine eskisinden farklı yeni bir bakış açısı getirmek zorunda kalmışlardır.⁽¹⁷⁾

2.1. Endüstri Ötesi Toplum ile İlgili Kuramsal Yaklaşımlar

Toplumsal tarih sürecinde geleneksel toplumdan sanayi toplum yapısına, daha sonra da bu toplumların tarih temelleri üzerine oturan post modern toplum veya enformatik toplum yapılanması oluşmaktadır.

Enformasyon toplumu ya da bilgi toplumu kavramında vurgulanan bilgi, bilginin zamanında hızlı bir şekilde çoğalması ve yayılmasını ifade etmektedir. Bununla ilgili olarak "enformasyon" kelimesini irdelediğimizde bu kelime İngilizce'de bilgi, haber ve mesaj iletme anlamını ihtiva etmektedir. Günümüzde "iletişim" teknolojisi yoluyla bilgi süratle ve çok geniş toplumsal kitlelere ulaşabilmekte ve bu durum bizi dünyanın küçülmesi sonucuna götürmektedir.⁽¹⁸⁾ Bir başka deyişle bilgisayar, televizyon ve telefon

(17) BAŞKAN, Recai; **Değişen Endüstri İlişkileri ve Sendikalar**, MESS, İstanbul, Ocak, 1998, s. 30.

(18) BEYHAN, Vehbi; "Enformatik Kültür", **Dünya'da ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler**, Sosyoloji Derneği Yayınları III, Ankara, 1994, s. 437.

üçlüsünün bir araya gelerek bilişim çağı dediğimiz yeni bir dönemde "yeni bir uygarlık" sürecinde önceki dönemin (sanayi toplumunun) kavram ve kurumlarının da değişmesi gerekecektir. (19)

Enformasyon toplumu, post modern durumu ve post modernizmi ihtiva etmektedir. Bu toplum sürecinde, endüstri toplumunun bunalım ve sorunları sorgulanmaktadır.

Post-modernlik devamlı bir arayıştır. Amaç, teknokratik düşünce sistemine mahkum olmamak amacıyla çağdaş, gelenekçiliği ve tarihi bağdaştırabilmektir. Bu arayışta kapitalizm de etkili olmaktadır. Yani yeni muhafazakarlık düşüncesinde, geleneksel aile biçimi, iş ahlakı, otorite, disiplin gibi sanayi kapitalizminin ilk dönemlerindeki kuralları yeniden canlandırılmaya çalışılmaktadır. "Kapitalizmin Kültürel Çelişkisi" adlı incelemesinde Daniel Bell, 1950'lerde Amerika'da başlayan "Pop Hedonizm" diye adlandırılan hedonistik kültürün ortaya çıktığını ileri sürer. Hedonistik çağı simgeleri, mesajlar, sloganların karşılıklı ilişkisiyle yayılır.

Daniel Bell, 1950'lerdeki hedonizme karşılık, 1960'larda Amerikan hayatının geleneksel değerlerine ve burjuvaziye karşı yeni bir kültürel biçimin oluştuğunu söyler. Bell'in "karşı-kültür" olarak belirttiği bu kültürde; uyuşturucu madde kullanımı, çıplaklık, başıboşluk gibi sivri davranışlar görülür. Toplumsal devrimler, sanayi toplumunu 1920'lerden bu yana sürekli değiştirmeye yöneltmiştir. Böylece orta sınıflar yerini Protestan ahlakının etkilerini azaltarak, maddi çıkarlara dayalı hedonizme bırakmıştır. Hedonizmin yaygınlaşması, toplumsal tepkileri ortaya çıkarmış ve bu değişikliğin nedeninin dinsel norm ve değerlerden uzaklaştırılmasından dolayı oluştuğu yönünde görüşler yaygınlaşmıştır.

Muhafazakar görüşten hareket eden Daniel Bell, son 125 yılda oluşan kültür hareketi, modernizmin yaratıcı dürtüsünü ve ideolojik yaygınlığı geriletmemiş, böylece yeni bir kültürün, yani post-modernist bir kültürün oluştuğunu öne sürmüştür. (20) Yine Bell, The Coming of Post-Industrial Society'de endüstri toplumu yerine post-endüstriyel toplumu ileri sürer. Bell, post-endüstriyel toplumu beş unsura ayırarak inceler. Bunlardan ilki, ekonomide hizmetler sektörünün önder sektör olması, ikincisi meslek yapısındaki teknik ve profesyonel kesimin öne çıktığı teknolojik yapıya hakimiyeti, üçüncüsü bilginin temel özellik olması, dördüncü özellik ise teknolojik gelişmeyi ve planlama gücünü kontrol etme, yani geleceği yönlendirme olup, sonuncu özellik ise karar oluşturmaktır. (21)

(19) KARAKOYUNLU, Erdoğan; **Sanayici Gözü İle Parlamenter Sistemin İşleyişi, Sorunları ve Çözüm Önerileri**, MESS, Mercek, İstanbul, Ocak 1998, s. 17.

(20) BAYHAN, Vehbi; **a.g.m.**, s. 439-440.

(21) KIZILÇELİK, Sezgin; **Postmodernizm Dedikleri**, Saray Kitapevleri, İzmir, 1996, s. 34.

Bell'e ilaveten Lyotard, Baudrillard, Jameson, Foucault ve Touraine gibi endüstri toplumu eleştiricileri (postmodernist sosyologlar) ileri seviyedeki batı toplumlarındaki yapının (sanayi toplumu) değişim içinde olduğunu ya/ya da tamamladığını, modernlikten bir kırılma veya kopuşun olduğu yeni bir dönemin oluştuğunu belirtmektedirler.⁽²²⁾

Daniel Bell'in endüstri toplumundan modern topluma geçişi yeni (neo) muhafazakarlık yaklaşımı ile değerlendirmesine karşın pek çok yazar da farklı düşünebilmektedir. Örneğin Habermas'a göre postmodernistlerin savunduklarının aksine, modernlik bitmemiş bir proje olup postmodernizmde bulunan unsurların modernizmde bulunduğunu söyleyerek, post modern bir dönemin olmadığını ifade eden Giddens ile bu konuda benzer düşüncükleri söylenebilir.

Endüstrileşme projesi, makro anlamda insanlığa bazı olumlu şeyler sunarken, diğer taraftan da birtakım sorunlar çıkmıştır. Modernlik ile birlikte dünya ölçeğinde ortaya çıkan sorunlar Taylor'a göre "modernliğin sıkıntıları" postmodernizme güç kazandırmıştır.

Marcuse'in belirttiği gibi, modern toplumlarda görülen yabancılaşma, anomik, sayıplık, monotonluk, tek boyutlu insan tipi, tatminsizlik, hazcılık, Boudrillard'ın ifade ettiği toplumsalın sonu, toplumların kitleleşmesi, tepkisizlik, ideolojilerin zayıflaması gibi unsurlar sanayi toplumunun ve modernliğin önemli bir değişim sürecinin içinde bulunduğunu, yani postmodernizme yönelmeyi ortaya koymaktadır.⁽²³⁾

Post modernlik kavramı Kellner'in Critical Theory, Marxizm and Modernity adlı yapıtında söylediği gibi (sanat, edebiyat, mimarlık vs.) çeşitli alanlarda kullanılmasının yanında sosyolojide postmodernizm kavramı ilk defa 1968'de çağdaş yapısal fonksiyonalizmin temsilcilerinden Amitai Etzioni tarafından kullanılmıştır. Etzioni'ye göre postmodern toplum, enformasyon, iletişim, enerji teknolojisinin sürekli gelişen bir ilerlemeyle belirlendiği bir toplumdur.⁽²⁴⁾

1970'lerin sonlarından itibaren yeni postmodern sosyal teoriler gelişmeye başlamıştır. Baudrillard yeni toplum, kültür, deneyim ve öznelik biçimlerini yaratan taklitler ve suretler ürettiği bir postmodern toplum özetlemesi yapılmasına ilaveten Lyotard, modernliğin büyük umutlarının sona erdiğine ve geçmişin totalleştirici sosyal teorilerinin ve devrimci siyasetini

(22) KIZILÇELİK, Sezgin; *a.g.e.*, s. 28-29.

(23) KIZILÇELİK, Sezgin; *a.g.e.*, s. 30.

(24) KIZILÇELİK, Sezgin; *a.g.e.*, s. 33-36.

sürdürmenin imkansızlığını söyleyen bir postmodern durum özetlemesi yapar. Boudrillard ve Lyotard'ın aksine neo Marksist olan Jamenson da sosyal teori olarak totalleştirici teorileri savunurken, postmodernizmin kendisini kapitalizmin yeni bir süreci içinde oluşan sadece kültürel bir mantık olarak kavranması görüşünü ileri sürer. (25)

Sonuç itibarıyla endüstri ötesi bilgi toplumu; Moderliğin temel unsurlarına, yani bilimsel bilginin üstünlüğü, endüstriyalizmi, kapitalizm, teknoloji, bürokrasi, uzmanlaşma, demokrasi ve ulus-devlet anlayışına karşı gelen ve onları sorgulayan bir hareket olarak belirtebiliriz. Diğer taraftan endüstri ötesi değişim ile ilgili teorik görüşleri 3 temel unsura indirgeyerek özetleyebiliriz. Buna göre öncelikle endüstri ötesi toplumda verimlilik ve büyümenin temel iticisi, bilgidir. İkinci özellik ise ekonomik faaliyetlerde mal üretiminden çok hizmet sektörünün ağırlık taşımasıdır. Yani tarım istihdamının azalması ve imalat sanayinin daralması hizmet sektöründeki toplam istihdam akışını gerekli kılacaktır. Sonuncu özellik ise endüstri ötesi toplumun ekonomik yapıda bilgi sahibi mesleklerin önemi hızla artacaktır. Yönetici ve profesyonel meslekler diğer mesleklere göre daha da gelişecek ve yeni sosyal yapıların temelini oluşturacaktır. (26)

2.2. Endüstri Ötesi Dönemin Getirdiği Yeni İlişkiler Sistemi

Sanayi ötesi toplum sürecinde teknolojik ve toplumsal alanda çok önemli değişimler gerçekleşmektedir. Değişimleri ortaya çıkaran ana unsurlar olarak teknoloji ve dünya genelinde ekonominin yeniden yapılanması olarak belirtilebilir. Yaşanan bugünkü zaman sürecinde değişimin boyutları; piyasaların küreselleşmesi, bilgi teknolojisinin ve bilgisayar sistemlerinin yaygınlaşması olup buna bağlı olarak yeni zenginlik türünün ise bilgi ve haberleşme olduğu söylenebilir. (27)

Endüstri ötesi toplumu ortaya çıkaran makro faktörler arasında küreselleşme ve artan rekabet dünya ekonomisindeki güç dengeleri, Atlantikten yani ABD'nin önderlik ettiği Batılı gelişmiş ülkelere, Japonya'dan başlayarak Pasifik'e doğru yönelmiştir. (28)

(25) KIZILÇELİK, Sezgin; a.g.e., s. 35.

(26) EKİN, Nusret; **Küreselleşme ve Gümrük Birliği (Rekabet Gücüne Sosyal Bir Yaklaşım)**, İstanbul Ticaret Odası Yayını, No: 1996-32, İstanbul 1996, s. 33.

(27) EKİN, Nusret; a.g.e., s. 9.

(28) KURTULMUŞ, Numan, **Sanayi Ötesi Dönüşüm**, İz Yayınları, No: 137, İstanbul, 1997, s. 110.

Teknolojik gelişmenin yanında dünya ekonomisindeki küreselleşme süreci, endüstri ilişkiler sisteminde yapısal değişmeye zemin hazırlamıştır. Bir başka deyişle küreselleşme, post endüstriyel sürecin başlamasına katkı sağlamıştır.

Küreselleşme olgusundan kastedilen dünya ekonomilerinin artan entegrasyonudur.⁽²⁹⁾ Genel olarak küreselleşme tartışmalarına birbirinden farklı iki ayrı literatür eksenine oturur. Bunlardan biri, uluslar arası ilişkiler literatürü, ötekisi ise özellikle Immanuel Walleçrstein ile irtibatlandırılan Marksist yaklaşıma yakın olan "dünya sistemi kuramı"dır. Uluslar arası ilişkiler kuramcılarının genel olarak sistemin gelişimi üzerine yoğunlaşırlar.⁽³⁰⁾ Wallerstein "dünya sistemi kuramı"nda küresel ekonomiyi, ekonomik değişimin karmaşıklığı altında dünya milletlerini birbirine bağlayan bir sistem olarak tanımlar.⁽³¹⁾

Giddens küreselleşme olgusunu, kapitalist dünya ekonomisinin haki-miyeti açısından yani modernlik kuramlarının bir devamı gibi görerek yorumlamaktadır.⁽³²⁾

Küreselleşme sürecinin istihdama, sendikacılığa, endüstri ilişkileri sistemine, ücret ve çalışma şartlarına önemli tesirleri olmaktadır. Bu değişimler yanında mega teknolojilerin gelişmesi kogniterya (bilgi işçisi) doğuşu ve bunlara ilaveten iletişim, ulaşım, finansal teknolojilerdeki yapısal değişimler, mal ve hizmetlerin küreselleşmesine önemli katkı sağlamıştır. Bilgisayar donanım ve yazılımları, uydular, fiber optik kablolar ve yüksek elektronik transferler firmaların küresel pazarlarda monopol gibi hareket etmelerini ortaya çıkarmıştır.⁽³³⁾

Küreselleşme 1980'lerden itibaren başlayan bir süreç olup, buna olumlu bakan görüşlerin yanında, olumsuz bakan görüşler de bulunmaktadır. Küreselleşmeye olumlu bakanlara göre, küreselleşme teknolojik

(29) GHAI, Dharam, "Yapısal Uyum Küresel Bütünleşme ve Sosyal Demokrasi", **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Renee Prendergast, Frances Steward, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 40.

(30) GIDDENS, Anthony; **Modernliğin Sonuçları**, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998, s. 67.

(31) COCHERMAN, William C.; **The Global Society**, Thu University of Alabama of Birmingham, ABD Devletleri, 1995, s. 394.

(32) GIDDENS, Anthony, **a.g.e.**, s. 71.

(33) EKİN, Nusret; **a.g.e.**, s. 17.

gelişme ile yakın ilişki içindedir. Küreselleşmenin finans piyasaları gibi alanlarda genişlemelerine ilaveten elektronik iletişimin hızla ilerlemesi ve deregülasyon (kuralsızlaştırma) sonucu finans piyasalarında etkili olduğu görülmüştür. Küreselleşmeye olumsuz bakanlar daha çok onun sosyal boyutuna dikkat çekmişlerdir. Bu kesim küreselleşmenin özelleştirme, işten çıkarma, sendikasılaştırma, taşeronlaştırma, sosyal devleti küçültme, ücretleri düşürme, emeği koruyan araçları tasfiye etme, sosyal haklara sınırlama getirme gibi çeşitli metotlarla endüstri sisteminin unsurlarını geliştirmekte olan ülkelerin yoksullaştırılmasına aracı olarak kullandıklarını ileri sürerler.⁽³⁴⁾

Endüstriyel ötesi toplum sürecine geçişte teknoloji unsurunda önemli değişimler görülmektedir. Endüstri ötesi toplum kavramı teknolojik gelişme açısından endüstri toplumlarına göre önemli bir farklılığı ortaya koyar. Bu da "entellektüel teknoloji" diye adlandırılan yeni teknolojilerdir. İşgücünün beceri ve niteliklerinde işin yeniden yapılanmasında, ürün teknolojileri ve pazarlaması gibi konularda ortaya çıkan önemli değişimlerle yeni teknolojiler, endüstri ötesi ekonomilere geçiş hazırlayan temel faktörlerin başında gelmektedir. Ancak toplumsal değişmeyi tek bir sektörle de açıklamak, sosyoloji bilimi açısından yeterli bir izah tarzı olmamaktadır.⁽³⁵⁾

Teknoloji sahasında sürekli gelişmelerin olması kol gücü yerine makinanın, beyin gücü yerine bilgisayarların ikame edilmesi gibi değişimler dünya üretim yöntemlerinde olduğu gibi tüketim ve hayat standartlarında da temelden farklılaşmaları ortaya çıkarmıştır. Teknolojik gelişmeler, küreselleşmenin altyapısını oluştururken, yeni teknolojiler çalışanların fiziki ve fikri katkılarını gerekli kıldığından örgüt içi ilişkileri yoğunlaşmaktadır.⁽³⁶⁾

Ekonomik yönden dünya ölçeğinde görülen küreselleşme eğilimleri ve ileri teknolojilerin yüksek kârlılıkları, sözkonusu teknolojilerin kullanımı konusunda vazgeçilmez bir tutkuyu ortaya çıkarmanın yanında, yüksek teknolojilerin kullanımı konusunda birden çok faktörün tesiri de gözlenir. Söz konusu teknolojik değişimin yönünü çok sayıda iktisadi ve sosyal değişkenin belirlediğini ileri sürmek mümkündür. Böylece teknolojik ve toplumsal gelişme birbirine bağımlı ve karşılıklı etkileşim ile yine birbirlerini şekillendirirler.⁽³⁷⁾

(34) EKİN, Nusret; *a.g.e.*, s. 21.

(35) KURTULMUŞ, Numan; *a.g.e.*, s. 99.

(36) YORGUN, Sayım; *Küreselleşme Sürecinde Sendikalar*, MESS, Mercek, İstanbul, Ekim 1998, s. 18.

(37) KURTULMUŞ, Numan; *a.g.e.*, s. 128.

Mega teknolojiler (yüksek/ileri teknolojiler) işgücünün yapısında, mesleki ve sektörel dağılımı içeren üretim biçimlerine kadar çok çeşitli alanda iş ilişkilerini etkileyerek, büyük değişmelere yol açmanın yanında mega teknoloji türleri arasında bilgisayar ve telekomünikasyon teknolojileri, sanayi toplumundan post endüstriyel topluma geçişte temel rolü oynamışlardır. (38)

Endüstri ötesi dönemde hizmet ekonomisinin diğer ekonomik sektörlerle göre belirgin olarak önemi ortaya çıkmıştır. Özellikle Batı ekonomilerinde hizmet sektörlerinin giderek artan önemi gözlenir. Yeni yapılanma içinde hizmet endüstrileri istihdama ve GSMH'ya yaptığı olumlu katkılar nedeniyle gelişmiş ekonomilerin gözde sektörü haline gelmiştir. Son dönemlerde hizmet endüstrilerine, gelişmenin ekonomik öncüsü olarak bakılmakta, özellikle bu sektörde ticari haberleşme, ulaşım, finansman, sağlık hizmetleri, eğitim, kamu hizmetleri, sanayiye teknik katkılar gibi alanlarda üzerinde durulmaktadır. Hizmetler sektörünün son 30 yılda 44 milyon yeni iş yarattığı ve işgücüne yeni katılan kadınlara ve azınlıklara yeni iş imkanları sağlamada, etkin rol oynayarak ekonomilere dinamizm kazandırmıştır. (39)

Günümüzde dünyada yaklaşık 1 milyara varan bir işsizlik durumu ortada mevcut iken, araştırmalar işsizliğin iki nedenden kaynaklandığını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki mega teknoloji ve otomasyondur. Üretim, giderek emek-yoğun teknolojilerden High-teck sermayelere doğru gitmektedir. Son dönemlerdeki işsizliğin ikinci nedeni ise uluslar arası rekabetin giderek acımasız hale gelmesi ve sermaye ve yatırımın ucuz emeğin olduğu bölgelerde yoğunlaşması olarak belirtilir.

Mega teknolojiler endüstriyel ötesi toplum biçiminde iş fırsatlarını ortadan kaldırmakta ve adeta çalışmanın sonunu getirmektedir. Mega teknolojik yapı, yüksek vasıflı işçileri talep etmektedir. Dolayısıyla bu süreçte düşük vasıflı işgücüne talep önemli ölçüde azalmaktadır. Teknoloji olgusu işgücü talebinde seçiciliğin yanında yine vasıflı ve vasıfsız işçilere aralarında önemli ölçüde farklar olan ücret politikası uygulanmaktadır. Bu durumun vasıfsız işçiler arasında işsizliği daha da arttırdığı belirtilir.

Teknolojik değişimin istihdam üzerindeki etkisiyle ilgili ikinci bir konu da teknolojik verimlilik ve istihdam ilişkisi setidir. Mega teknolojiler verimliliğin artırılmasının yanında belirli bir üretim seviyesindeki emek talebini daraltır. Bu gelişme aynı zamanda maliyetleri düşürme başarı sağlanmakta olup, maliyet düşüşü sadece teknolojilerin uygulandığı sahada olmayıp, tüm endüstrileri kapsamaktadır.

(38) KURTULMUŞ, Numan; *a.g.e.*, s. 129.

(39) ENİK, Nusret; *a.g.e.*, s. 31.

Post endüstriyel süreçte hizmet sektörü, ekonomik sektörel dağılım da öne çıkmakta mega teknolojik yapı; vasıflı işgücünü talep eden vasıfsız işgücünü işsizlik sorunu ile başbaşa bırakan, aynı zamanda verimliliği artıran ve buna bağlı olarak düşük maliyetle çalışan bir iktisadi yapı ve bilgiye dayalı yeni endüstri ilişkileri ilkelerini ortaya çıkarmaktadır.

Küreselleşme sürecinde ülkelerde istihdam azalırken, kadınların işgücüne katılma oranının yükselmesi dikkat çekmektedir.⁽⁴⁰⁾ Böylece post endüstriyel süreçte mikro ekonomik bazı teknolojiler giderek üretim sürecine yoğun bir şekilde uygulanırken, buna paralel olarak da yeni esnek üretim organizasyon biçimlerinin uygulanmasına yönelinmektedir. Her iki esneklik kazanma biçiminde kadın işgücünün istihdamı üzerinde önemli artışlar görülmektedir.⁽⁴¹⁾

Post endüstriyel süreç "birey" olgusuna da yeni anlamlar yüklemektedir. Sanayi ötesi toplumda mavi yakalılarının yerini giderek önemi artan, uzman görüşü olan "bilgi görevlileri"nden oluşan yeni bir grup ortaya çıkmaktadır. Bilgi görevlileri toplumu sömürme ve sömürülmeden uzak, kapitalist olmayan ancak emeklilik fonlarında, menkul kıymetler yatırım fonları, tasarruflarıyla, kolektif olarak üretim amaçlarının sahibi olan bu kimseler, işletmelerde ast durumunda bulunup fakat çoğu kez kendileri de patrondur. Bu tip bilgi görevlisi bireyler hem bağımlı hem de bağımsızdırlar. Bir işten başkasına geçebilmekte, etkin olabilmek için kurulan "danışman" ya da "görevli" olarak girmek durumundadırlar.⁽⁴²⁾ Bir başka deyişle "bilgi işçileri"nin verimini artırmak, post endüstriyel sürecin oluşumunda ve bu toplum yapısında çarpıcı değişiklikleri ortaya çıkaracaktır.⁽⁴³⁾ Yine bu dönemde performans dayalı ücret anlayışı hakim olmaktadır. İnsanlara ancak verimliliklerine göre para verilebilmektedir. Verimde yükselme yerine gerileme olması durumunda yüksek reel gelirlerin ödenmesine imkan kalmamaktadır. Bilgi işçileri kendi verimlilikleri veya ekonominin toplam verimliliği ne

(40) MURAT, Güven; "Küreselleşen Ekonomide İstihdam", **Prof. Metin Kutan'a Armağan**, Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası, Ankara, 1998, s. 506.

(41) ANSAL, Hacer; "Ekonomik Yeniden Yapılanma Sürecinde Kadın Emegi", **Türk-İş 97 Yılı**, Türk-İş Araştırma Merkezi, 2. Cilt, Ankara 1998, s. 167.

(42) DRUCKER, Peter F.; **Yeni Gerçekler**, Türkiye İş Bankası Yayını, No: 315, Ankara 1991, s. 86.

(43) DRUCKER, Peter F.; **Kapitalist Ötesi Toplum**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 123.

olursa olsun yüksek gelire sahip olma durumları ortaya çıkabilmektedir.⁽⁴⁴⁾ Bilgi işçileri veya bilgi görevlileri diye tanımlanan grup ile hizmet işçileri geleneksel anlamda "sınıf" değildirler. Aynı aile içinde hem bilgi işçileri, hem hizmet işçilerinin bulunması söz konusu olabilir. Post endüstriyel süreçte bilgi işçileri ile hizmet işçilerinin zihniyet dünyalarına uygun davranışların ortaya konulması durumunda, post endüstriyel toplum sınıflar toplumu haline dönüşebilir.⁽⁴⁵⁾

Drucker'in "Gelecek İçin Yönetim" adlı çalışmasında vurgulanan, yeni yönetim anlayışına göre yönetim personeli ve profesyonel personelin en çok çalıştığı seviye "orta" kademe olmayıp "alt" kademede şekillenmelerin olması muhtemel gözükmemektedir. Genel idare işleri yerine işletmecilik alanlarıyla görevli ve teknik işlerde daha fazla personel çalışacaktır. En çok personel artışının da yükselme yolu ile mümkün olan işler yerine, genç bir yaşta işe girip emekliliğe kadar yükselme imkanı olmadan çalışan işlerde olacaktır. Bu değişmelerin nedeni yalnızca bilgi olmayıp son 20 yılda, demografide, yönetimde orta kademelere doğru hızlı artışın bilgidan sonraki neredeyse tek kaynağı olmuştur.⁽⁴⁶⁾

Sanayi ötesi dönüşümde Sendikaların profilinde de önemli değişimler olmaktadır. Küreselleşme olgusu, ekonomik ve toplumsal yaşamda birçok değişikliklere yol açmıştır. Bu değişiklikler, sendikaların da varlığını ve fonksiyonlarını etkilemektedir. Yine küreselleşme, uluslar arası rekabet olgusunu da dinamik tutmaktadır. Bu nedenle işletmelerin piyasalarda rekabet edebilmeleri için verimlilik ve kalite artışına ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla işçi sendikalarının işverenle, işverenlerinde işçi sendikalarıyla "işbirliği"ni temel almaları zorunlu bir olgu haline gelmiştir.⁽⁴⁷⁾

Sendikalar, tarihsel anlamda sadece üyelerinin temsilcisi olmayıp, emeğin siyasal ekonomik ve toplumsal etkinliğinin artmasını hedefleyen ve kendilerini de içeren muhalefet hareketi olmuşlardır. Gelişmiş kapitalist toplumlarda sendikalar, zamanla muhalefet hareketinden sıyrılarak toplumla uzlaşmış ve pragmatik bir sendikacılık sürecini yaşadılar. Fakat günümüzdeki gelişmeler sendikaları, eskiden olmadığı kadar üyeleriyle sınırlı ve sa-

(44) DRUCKER, Peter F.; **a.g.e.**, s. 124.

(45) DRUCKER, Peter F.; **a.g.e.**, s. 140.

(46) DRUCKER, Peter F.; **Gelecek İçin Yönetim 1990'lar ve Sonrası**, Çev. Fikret Uçcan, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 327, Ankara, 1994, s. 168.

(47) BİNGÖL, Dursun; "21. Yüzyıla Doğru Sosyal Sorumluluk Açısından Sendikalar", **Prof.Dr. Metin Kutan'a Armağan**, T.A.Ş. ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası, Ankara, 1998, s. 245.

dece ekonomik mücadele aracı pozisyonuna indirgenmektedir. Artık sendikalar için ideoloji, söylem ve politikalar yönünden mevcut ekonomik ve sosyal sistem dışına çıkma, ona muhalefet etme ihtimali giderek zayıflamıştır. Tam aksine sendikaların bu sistemle "bütünleşme" bu sistemi güçlendirebilmekteki alacağı vazifenin ne olacağı tartışılmaktadır.⁽⁴⁸⁾ Diğer taraftan yeni işgücünün gittikçe büyüyen kısmı kadın, beyaz yakalı ve kısmi süreli çalışan işçiler olmaktadır. Bu çalışan insan tipi profili, sendikaların gücünü azaltmaktadır. Çünkü kadın işçilerin sendikalara pek sıcak bakmamalarından dolayı sendikaların üye sayısında düşmeler gözlenmektedir. Beyaz yakalı kesim ise "birey" olgusunun öne çıkması ve vasıflılık hali nedeni ile işverenle birebir ilişki içinde olması durumu da sendikalara güç kaybettirmektedir. Kısmi süreli çalışan kesiminde, tam süreli çalışan işçi gibi sendikal desteğe ihtiyaç duyma durumu sendikaların endüstri ötesi toplumda yeni arayışlar içine girmelerine yol açmaktadır.⁽⁴⁹⁾ Böylece sendikalar, geleneksel ücret sendikacılığı tipinden değişen şartlara uyum sağlayan karar sürecine katılımı sağlayıcı yeni yöntemlere sahip çıkan, işbirliğini temel alan (korporatist) sendikacılığa yöneleceklerdir.⁽⁵⁰⁾

Post endüstriyel süreçte mega teknolojilerin yoğun olarak kullanıldığı üretim şeklinde; uluslar arası bütünleşme ve dışa açılmaların yaygınlaşması rekabet şartlarının ağırlaşması ve daima konjonktürel dalgalıların yoğun yaşandığı bir durum söz konusu olmaktadır. Bu yeni ortamda sadece işçiyi koruma anlayışı yetersiz kalmaktadır. İşçi ve işyerinin korunması, ilkesine geçilmesi gerekir. Böylesi bir anlayış içinde işyerinin korunması işçinin de korunması anlamına gelmektedir. Bu dönemin çalışma ilişkilerinde "Esneklik" artmakta, esnek çalışma süreleri ve şekilleri hızla yaygınlaşmaktadır. "Esneklik dönemi" diye tanımlanan bu dönemde çalışma süreleri ve şekillerinin esnekleşmesi ile işletmelerin maliyetleri azalacak, talep değişmelerine karşı uyumlu davranılacak ve rekabet gücü artacaktır. İşçiler ise esneklik ile zaman unsurunu kontrolleri altında tutabilecekler bu durumda da bireysel zaman özgürlükleri artarak işin medenileşmesi sağlanacaktır.⁽⁵¹⁾

(48) KORAY, Meryem; "Sendikalar İçin Bir Gelecek Var mı?", **Prof.Dr. Metin Kutan'a Armağan**, T.A.Ş. ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası, Ankara, 1998, s. 368.

(49) EKİN, Nusret; "Değişim ve Sendikaların Geleceği", **Mess Mercek**, İstanbul, Nisan 1996, s. 26.

(50) KURTULMUŞ, Numan; **a.g.e.**, s. 135.

(51) YAVUZ, Arif; "Esnek Çalışma ve Endüstri İlişkilerine Etkisi", **Çağdaş Gelişmeler Işığında Türkiye'de Toplum Pazarlığının Otuz Yılı, III. Ulusal Endüstri İlişkileri Kongresi**, Kamu-İş, Ankara, 1994, s. 110.

Günümüzde iş sürelerindeki esneklik talebi doğrudan işletme ihtiyaçlarına dayanmaktadır. Tam kapasite ile çalışma ve maliyetlerin karşılanması sorunlarında uluslar arası çerçevede bir karşılaştırma yapıldığında Batı ülkelerinde personel girdilerinin maliyeti açısından önemi gözlenmektedir. Bundan dolayı işletmecilik yönünden esas çalışan grubu belirlemek ve esnek çalışma süreleri ve türleri ile ortaya çıkabilecek açıkların karşılanması nın diğer işçilerle sağlanması, işletmecilik yönünden makul karşılanmaktadır. (52)

Özetle serbestlik ve müdahaleciliğin bir kaynaşması olarak belirtilen "esneklik" kuralı olarak görülmemektedir. Hukuki düzenlemeler, aşırı koruma yerine gerektiği kadar korumayı ihtiva etmektedir. İşçilerin korunmasından vazgeçilmemekte ve hukuki korumanın mevcut olmadığı döneme dönülmemesi gerektiği ifade edilmektedir. (53)

Son olarak da Post Endüstriyel süreçte çalışma hayatının taraflar arasında sosyal diyalog olgusu, eski döneme nazaran giderek önem kazanmaya başlamıştır.

Sanayi ötesi toplumda yeni teknolojiler, yeni anlayışlar ve yeni kültürel yapılanmalar "yeni zihniyet" gerektirmektedir. İşbirliği, dayanışma ve uzlaşma, anılan kavramların unsurlarını oluşturmaktadır. Endüstri toplumu, çatışma olgusunu öne çıkaran sosyal ilişkiler düzenine dayalıydı. Oysa post endüstriyel toplum da emek-sermaye ve devlet üçlüsü, dayanışma ve işbirliğini mecburi olarak gerçekleştirmek durumundadırlar. Endüstri ötesi toplumsal yapıda teknolojinin ortaya çıkardığı uzmanlaşma; bireyler arasında, kurumlar arasında ve ilkeler arasında işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Diyalogsuz bir işbirliği mümkün görülmemektedir.

21. yy'a girmekte olduğumuz şu dönemde diyalog ve uzlaşma arayışları giderek hızlanmaktadır. Bunun sonucunda işçi-işveren ve hükümetler arasında yapılan anlaşmalar, barış ve birlikte işbirliği içinde yaşama ortamını oluşturmuştur. Çalışma hayatında sağlanan uzlaşma ve istikrar ortamının ekonomi üzerindeki etkileri bütün çevrelerce bilinmektedir. Bu uyumlu, uzlaşmacı, işbirliği ortamı, işçi-işveren ve devlet arasındaki sosyal diyalog ile

(52) ULUCAN, Devrim; "Çalışma Hayatında Esneklik", Prof.Dr. Metin Kutan'a Armağan, T.A.Ş. ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası, Ankara, 1998, s. 525.

(53) BAŞTUĞ, Aydın; "Sosyal Politika ve Endüstriyel İlişkiler Sisteminde Yeni Arayışlar", İki Bin'e Beş Kala Türkiye ve Dünya, Türk Metal Sendikası Araştırma Dizisi 3, TÜRKAR, Ankara, 1995, s. 123.

gerçekleşmektedir. Böylece Sosyal Diyalog, üçüncü bir yıla girerken çalışma hayatı ve endüstri ilişkileri alanında aktörlerin değişen rolleri ve yapıları ile birlikte, çağımızın sorunlarını çeşitli deneylerle çözmeye yarayan altın anahtar özelliği taşımaktadır. (54)

Sosyal Diyalog olgusunun öneminin kavranması durumu, bazı uluslar arası kurumları da harekete geçirmiştir. 25 Şubat 1993'de Türkiye'nin de onayladığı "Uluslar arası Çalışma Normları Uygulamasının Geliştirilmesinde Üçlü Dayanışmaya İlişkin 144 Sayılı ILO Sözleşme"sinde çalışma hayatı ile ilgili alanlarda çalışanları ve işverenleri temsil eden kuruluşlar ile hükümet arasında etkili bir üçlü dayanışma sürecinin kurulması gerektiği ifade edilmiştir. Sosyal Diyalogun öneminden dolayı kapsamı da geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle gelişmiş ülkeler, sosyal diyalogu çalışma hayatının dışındaki ekonomik ve toplumsal konulara da yaygınlaştırmışlardır. Böylece bu yaygınlık ile etkili mekanizmalar oluşturularak, ekonominin geliştirilmesi, işsizliğin azaltılması, gelir dağılımının dengeli hale getirilmesi ve önemli iktisadi ve toplumsal meselelerin çözümünün sağlanması ile milli ve çeşitli kesimlerin çıkarlarının uyumlaştırılmasını öngören bir işleyişi sağlamışlardır. (55)

Sonuç itibariyle Sosyal Diyalog kavramı II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkmıştır. Bu kavramın temel vurgusu, toplumsal uzlaşma ve barışı sağlama olarak belirtilir. Bu kavram, sosyal zıtlasma yerine sosyal uzlaşmayı; kültürel alanda dogmatik düşünce yerine demokratik ve özgür davranış yöntemini iktisadi alanda irrasyonellik yerine rasyonelliği temel toplumsal politikalar olarak benimseyerek, toplumun çeşitli kesimlerinin faaliyetleri arasında uyumlaşmayı sağlamaya çalışmaktadır. (56) Böylece sosyal diyalog kavramı son yıllarda endüstrileşmiş ülkelerde görülen karakteristik bir özellik haline gelmiş ve kurumlaşmıştır. Ancak bugün belirli bir noktaya gelmiş sosyal diyalog yapısına öncelikle endüstrileşmiş toplumlar olmak üzere diğer toplumların kolay geldiğini ifade etmek pek mümkün olmamaktadır. (57)

(54) EKİN, Nusret; "Diyalog Çağı, Sosyal Diyalog ve İşbirliği" **Mess Mercek**, İstanbul, Ekim 1997, s. 15.

(55) ÇAĞAN, Nami; "Sosyal Diyalog ve İşbirliği", **Mess Mercek**, İstanbul, Ekim 1997, s. 7-8.

(56) TİSK, **Dünya'da ve Türkiye'de Sosyal Diyalog**, TİSK Yayın No: 115, Ankara, 1992, s. 10.

(57) MELEN, Mithat; "Sosyal Diyalog Sürecinin Rekabet Gücüne Etkileri, Sosyal Diyalog ve İşbirliği", **Mess Mercek**, İstanbul Ekim 1997, s. 74.

SONUÇ

Dünya'da üretim biçimi ve bununla etkileşim halinde bulunan toplumsal yapı, özellikle 17. Yüzyılın sonlarından itibaren sürekli olarak bir önceki dönemin gerçeklerinin üstüne yeni ilaveler konularak ardışıklı, bir başka deyişle birbirini takip eden gelişmeleri izlemiştir. Bu gelişme seyri; piyasa, kâr, üretim biçimindeki değişim, teknoloji vs. gibi faktörlere yeni anlamsal boyut getirdiği, geleneksel toplumlardan endüstri toplumuna geçişle eski döneme göre daha farklı ama yine eski dönemin temelleri üzerine şekillenmiş endüstri ilişkileri ve buna duyarlı toplumsal yapı meydana getirmiştir. Tarihin akmaya devam etme mecburiyeti bizi endüstri toplumundan, yine bu toplumun temeli üzerine kurulmuş endüstri ötesi topluma geçişi zorunlu hale getirmiştir. Böylece yeni endüstri ilişkileri; yeni toplumsal anlayışları, yeni zihniyet kavramını da ortaya çıkarmıştır.

Post endüstriyel süreç, derinlikleri geleneksel toplumdaki üretim anlayışına dayanan ve bu yapının üzerine ilave edilerek gelişen yeni endüstriyel ilişkiler biçimini içermektedir. Böylece dünya bu tarihsel seyir içinde geleneksel toplum yapısından son noktada endüstriyel toplum yapısına geçişi yaşamaktadır.

Yeni endüstri ilişkiler de öncelikle bilgi, bireyin artan önemi, mega teknolojileri, yeni istihdam türleri, verimlilik artışı, yeni iş ve işçi tipi, sendikaların yeni görev anlayışları, dünyadaki ticari ve Pazar alanlarının yoğun rekabetle kazanılması, işçi-işveren-hükümet unsurlarının çatışmadan çok uyum esasına göre sosyal diyaloglarını geliştirmeleri, insan kaynakları, etkin kurumların yeni döneme göre biçimlenmiş görevleri gibi gelişmeleri içermektedir.

Endüstri ilişkilerinde böylesi yeni gelişmeler, eskisinden farklı olarak bütün dünyayı etkilemiştir. Endüstri devrimi, batı Avrupa'da ortaya çıkması ile bu devrimin yapısal değişimlerini öncelikle ve sadece Batı Avrupa toplumları yaşamıştır.

Oysa, Post endüstriyel süreçte meydana gelen yapısal değişim, küreselleşme olgusu ile bütün dünyada aynı anda endüstriyel alanlarda ve buna bağlı olarak da toplumsal alanlarda gözlenmiştir.

Yeni endüstriyel ilişkiler sistemi yeni toplumsal anlayışın ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Endüstri dönemindeki insan-toplum ilişkisi biçimindeki monoton, kuralcı, mekanik, seküler anlayış biçimleri bu toplumdaki insanın, araç ve anlam (madde ve mana) arasındaki dengeyi kuramaması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda endüstrileşen toplum araç ve anlam dengesizliğinden dolayı yabancılaşma, anomi, uyuşturucu bağımlılığı vs. gibi toplumsal hastalıklara maruz kalmıştır.

Post endüstriyalizmin toplumsal hayata etkisi, endüstri toplumunun toplumsal hayata etkisinden farklı olacağı düşünülür. Sanayi toplumu-insan ilişkisi biçimi tecrübesinin üzerine bina edilecek yeni toplum tipinde oluşacak "yeni zihniyet"in, önceki dönemin sosyal rahatsızlıklarını bir ölçüde gidermesi mümkün görülmektedir.

KAYNAKÇA

ANSAL, Hacer; "Ekonomik Yeniden Yapılanma Sürecinde Kadın Emegi", **Türk İş 97 Yıllığı**, Türk İş Araştırma Merkezi, 2. Cilt, Ankara 1997.

BAŞBUĞ, Aydın; **İkibin'e Beş Kala Türkiye ve Dünya**, Türk Metal Sendikası Araştırma Dizisi, TÜR KAR, Ankara, 1995.

BAŞKAN, Recai; "Değişen Endüstri İlişkileri ve Sendikalar", **Mess Mercck Dergisi**, İstanbul 1998.

BAYHAN, Vehbi; "Enformatik Kültür", **Dünya'da ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler**, Sosyoloji Derneği Yayınları III, Ankara 1994.

BİNGÖL, Dursun; "21. Yüzyıla Doğru Sosyal Sorumluluk Açısından Sendikalar", **Prof.Dr. Metin Kutal'a Armağan**, TASHS Kamu İşverenleri Sendikası, Ankara, 1998.

ÇAĞAN, Nami; "Sosyal Diyalog ve İşbirliği", **Mess Mercck Dergisi**, İstanbul, Ekim 1997.

EKİN, Nusret; **Küreselleşme ve Gümrük Birliği (Rekabet Gücüne Sosyal Boyutlu Bir Yaklaşım)**, İstanbul Ticaret Odası Yayını, No: 1996-32, İstanbul 1996.

EKİN, Nusret; "Değişme ve Sendikaların Geleceği", **Mess Mercck Dergisi**, İstanbul, Nisan 1996.

EKİN, Nusret; "Diyalog Çağı", **Mess Mercck Dergisi**, İstanbul, Ekim 1997.

DRUCKER, Peter F.; **Yeni Gerçekler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 315, Ankara 1991.

DRUCKER, Peter F.; **Kapitalist Ötesi Toplum**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1994.

DRUCKER, Peter F.; **Gelecek İçin Yönetim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, No: 327, Ankara, 1994.

GIDDENS, Anthony; **Modernliğin Sonuçları**, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.

GHAİ, Dharam; "Yapısal Uyum Küresel Bütünleşme ve Sosyal Demokrasi" **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Renee Prendergast Frances Steward, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

KARAKOYUNLU, Erdoğan; "Sanayici Gözü İle Parlamenter Sistemin İşleyişi, Sorunları ve Çözüm Önerileri", **Mess Mercck Dergisi**, İstanbul, Ocak 1998.

KIZILÇELİK, Sezgin; **Postmodernizm Dedikleri**, Saray Kitapevleri, İzmir, 1996.

KORAY, Meryem; "Sendikalar İçin Bir Gelecek Var Mı?", **Prof.Dr. Metin Kutsal'a Armağan**, TASHS Kamu İşverenleri Sendikası, Ankara 1998.

KURTULMUŞ, Numan; **Sanayi Ötesi Dönüşüm**, İz Yayınları, No: 137, İstanbul, 1996.

MELEN, Mithat; "Sosyal Diyalog Sürecinin Rekabet Gücüne Etkile-ri", **Mess Mercek Dergisi**, İstanbul, Ekim 1997.

GÜVEN, Murat; "Küreselleşen Ekonomide İstihdam", **Prof.Dr. Metin Kutsal'a Armağan**, TASHS Kamu İşverenleri Sendikası, Ankara, 1998.

TİSK, **Dünya'da ve Türkiye'de Sosyal Diyalog**, TİSK Yayınları No: 115, Ankara, 1992.

ULUCAN, Devrim; "Çalışma Hayatında Esneklik", **Prof.Dr. Metin Kutsal'a Armağan**, Kamu İşverenleri Sendikası, Ankara, 1998.

YAVUZ, Arif; "Esnek Çalışma ve Endüstri İlişkilerine Etkisi", **Çağ-
daş Gelişmeler Işığında Türkiye'de Toplu Pazarlığın Otuz Yılı, III. Ulusal Endüstri İlişkileri Kongresi**, Kamu-İş Yayını, Ankara, 1994.

YORGUN, Sayım; "Küreselleşme Sürecinde Sendikalar", **Mess Mercek Dergisi**, İstanbul, Ekim 1997. ◆